

УДК 930.85.
КБТ 63.3(2)6-7.
DOI 10.33864/MTFZK.2019.36

Şəfahət ABDULLAYEVA *
(Azərbaycan)

*AR Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

Yönləşliyin formalaşmasında mədəniyyətin rolu

Xülasə

İnsanın mövcud olduğu konkret mühitlə, onun aqlının fundamental kateqoriyaları arasında dərin əlaqə mövcuddur: insanın əhatəsi əvvəlki nəsillərdən qalma, istər maddiləşmiş, istərsə də ideal formada davranış üsulları ilə doludur. Məqalədə qeyd olunur ki, məhz bu səbəbdən insan dünyanın strukturlaşmış obrazını əldə edir. Müəllif psixoloji ədəbiyyatı təhlil edərək göstərir ki, uşaq doğularkən artıq mədəniyyətin obyektinə çevrilir. Sonrakı sosializasiya prosesində o, öz mədəniyyətinin başqa ssenarilərini də mənimsəyir və qəbul edir. Onun psixikası bunları interiorizasiya edir. Bu proses uşağın xarici dünyanı qavramasına təsir edir, və nəinki təsir edir, eyni vaxtda qavrayışın, təfəkkürün, emosional sistemin və s. formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Məqalədə insanın fikirləri, emosiyaları, dərk edib-etmədiyi şeylər insanın yönləşliyinin formalaşmasına təsir edən daxili faktorlar kimi nəzərdən keçirilir və göstərilir ki, bu daxili faktorlar nəzərə alınmadan uşağın necə formalaşdığı haqda fikir söyləmək olmaz. Daxili faktorlar isə insanın uşaqlıq dövründə mənimsədiyi dünya haqda biliklərin, davranış modellərinin, ssenarilərin təsiri ilə formalaşır. Bu biliklərin, davranış modellərinin, ssenarilərin mənbəyi mədəniyyətdir. Mədəniyyətin mənbəyi isə intensional şəxsiyyətdir. İntensional şəxsiyyətin psixikasının əsasını konkret mədəniyyət təşkil edir. Mədəniyyət insanın qavramasına təsir göstərərək, qavra-

*Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AR Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Fəlsəfə və Sosial psixologiya kafedrasının dosenti, anfas.07@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9561-6005>

manın “mədəni çərçivələrini” yaradır. Xarici aləmin obyektləri məhz qavramanın mədəni çərçivələrindən keçərək mental mahiyyət kəsb edirlər. Qavrayışın mədəniyyətin təsiri ilə necə formalaşması isə yönəlişliyin necə formalaşmasına təsir edir. İnsanlar tərəfindən qavranılan mədəniyyət müəyyən hərəkətlərə qarşı şüursuz yönəlişliklərlə bağlıdır. Təhlil göstərir ki, əslində yönəlişlik mədəniyyətin karkasıdır və şəxsiyyət yönəlişliyi əks etdirir.

Açar sözlər: *yönəlişlik, mədəniyyət, intensional dünya, konvensional dünya, qavramanın mədəni çərçivələri*

Giriş

İnsanın həm bioloji, həm də sosial varlıq olması elmdə məlum faktdır. İnsanın sosial varlıq olması, onun başqa insanlarla birgə yaşayıb, ünsiyyətə girərək fəaliyyət göstərməsində öz əksini tapır. Əgər həyata göz açan körpə insanların əhatəsindən, qayğısından uzaq düşərsə, ola bilsin ki, müəyyən şəraitdə bioloji varlıq kimi mövcudluğu mümkün olsun, amma sosial varlıq kimi o, məhvə məhkumdur. Psixoloji ədəbiyyatda təsvir olunan məlum hadisələr – körpələrin müəyyən bir səbəbdən heyvanların arasında yaşamaları bu fikri çoxdan sübut etmişdir. Belə uşaqlar bioloji varlıqlarını davam etdirərək *Homo sapiens* olsalar da, şəxsiyyət kimi formalaşmırdılar.

İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşması onun sosiallaşması prosesində baş verir. Bu proses - uşağın tədricən özündən əvvəlki nəsillərin sosial təcrübəsini mənimsəməsi prosesidir.

Uşaqlıqdan valideynləri və ya onları əvəz edən böyüklərdən “Yaxşı nədir?”, “Pis nədir?”, “Olar-olmaz” şəklində müəyyən təsəvvürləri, modelləri, sxemləri, davranış nümunələrini, ssenariləri mənimsəyən uşaq mədəniyyətin təsirinə məruz qalaraq daxil olduğu mədəniyyətin elementlərini mənimsəyir. Valideynlərin uşaqlara ötürdükləri bu mədəniyyət elementləri əslində onların icadı olmayıb, vaxtilə özlərinin də mənimsədikləri informasiyadır. Nəsillərdən nəsillərə ötürülən informasiya istər koqnitiv, istər emosional, istərsə də konativ formada olsun, millətin, xalqın, cəmiyyətin, nəslin, ailənin mədəni konstant elementləri şəklində ayrı-ayrı fərdlərin başında mövcuddur. Müxtəlif mədəniyyətlərdə bu konstantlar müxtəlif olsalar da, onlar həm də bəşəriyyətin əldə etdiyi təcrübəyə daxildir.

Biz ona görə bu təcrübəni həm də bəşəriyyətin əldə etdiyi təcrübə kimi qiymətləndiririk ki, mədəniyyətlər müxtəlif olsa da, fikrimizcə, onlarda hamısı üçün ümumi olan elementlər də vardır: oğurluq etmə, yalan danışma, yalandan şahidlik etmə, adam öldürmə, zina etmə və s.

Mədəniyyət – informasiyanın ötürülməsi. İntensional şəxsiyyət

Beləliklə, dünyaya gələn körpə böyüklərin əhatəsinə düşür və psixoloqların qeyd etdiyi kimi, ilk günlərdən mədəniyyətin təsirinə məruz qalır. Mədəniyyət psixikanın formalaşmasına bioloji və sosial amillərlə yanaşı təsir etməyə başlayır. Mədəniyyətin belə rolu heç də həmişə məlum olmamış, yalnız son dövrlərdə təsdiq olunmuşdur. S.Lurye yazır: “Mədəniyyətin psixikanın formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərməsi ümumi qəbul edilmiş fikir deyil. Lakin psixoloji antropologiyanın təsiri ilə getdikcə daha çox təsdiq olunur ki, uşaq doğularkən onun ilk məqamlarından mədəniyyət onun psixologiyasına daxil olur. Məsələn, oğlan uşağını göy bələyə, qızı çəhrayı bələyə bükürlər”¹.

İnsanın əhatəsi əvvəlki nəsillərdən qalma informasiya ilə - mədəniyyət elementləri ilə doludur. Antropoloji psixologiyada aparıcı postulatlardan biri də ondan ibarətdir ki, insanlarla həmin informasiya arasında əlaqə mövcuddur ki, bu da qarşılıqlı təsiri mümkün edir. S.Luryenin qeyd etdiyi kimi: “... İnsanın mövcud olduğu konkret ətrafla, onun aqlının fundamental kateqoriyaları arasında dərin əlaqə mövcuddur: insanın əhatəsi əvvəlki nəsillərdən qalma, istər maddiləşmiş, istərsə də ideal formada davranış üsulları ilə doludur”². (Qeyd edək ki, məhz bu səbəbdən insan dünyanın strukturlaşmış obrazını əldə edir). S.Lurye yazır: “Uşaq doğularkən artıq mədəniyyətin obyektinə çevrilir. Sonrakı sosializasiya prosesində o, öz mədəniyyətinin başqa senarilərini də mənimsəyir və qəbul edir. Onun psixikası bunları interiorizasiya edir. Bu proses uşağın xarici dünyanı qavramasına təsir edir, nəinki təsir edir, eyni vaxtda qavrayışın, təfəkkürün, emosional sistemin və s. formalaşmasına güclü təsir göstərir”³.

¹ Лурье, С.В. (2005). *Психологическая антропология: история, состояние, перспективы*. Москва: Академический проект, Алма Матер. (с.8.)

² Yənə orada. s.7

³ Yənə orada. s.9

Əlli il öncə psixikanın formalaşmasında ancaq xarici faktorlar nəzərə alınırdı və psixikanın şərhində ancaq onlara istinad olunurdu. “Elə hesab edilirdi ki – deyə S.Lurye yazır, insanların eksplisit xüsusiyyətlərini bilmək kifayətdir... Bu zaman insanların nə fikirləşdiyi, hansı emosional haləti yaşadığı, nəyi demədiyi və niyə demədiyi, bu və ya başqa fikri söyləyəndə əslində nəyi nəzərdə tutduqları, nəyi dərk edib, nəyi dərk etmədikləri - əslində onların davranışlarının əsl motivasiyası ... nəzərə alınmırdı”¹. Bu nümunədən göründüyü kimi insanın formalaşmasında əhəmiyyət kəsb edən fikirləri, emosional halətləri, gizlətdikləri və gizlətmədikləri, dedikləri və demədikləri sözlər, dərk edib-etmədikləri şeylər, yəni daxili faktorlar nəzərə alınmadan uşağın necə formalaşdığı haqda tam fikir söyləmək olmaz. Çünki onlar davranışın əsl motivasiyası kimi çıxış edirlər. Sadalanan daxili faktorlar şəxsiyyətin yönəlişliyini formalaşdırırlar. Onda belə bir sual yaranır ki, insanın daxili aləminin formalaşmasına hansı faktorlar təsir edir? İnsanın daxili aləmi uşaqlıq dövründə mənimlədiyi dünya haqda biliklərin, davranış modellərinin, sxemlər və ssenarilərin, emosional halət və nümunələrin təsiri ilə formalaşır. Məntiqi olaraq sual yaranır ki, bu obrazlar, təsəvvürlər, modellər, sxemlər, halətlər, ssenarilərin mənbəyi haradadır? Cavab aydındır: mədəniyyətdə. Bunların nəsillərdən nəsillərə ötürülməsi mədəniyyət sayəsində mümkün olur. Deməli, bundan belə nəticə hasil olur ki, hər bir insanın psixikası daşıyıcısı olduğu mədəniyyətin təsiri ilə formalaşır.

Mədəniyyətlər müxtəlifdirlər və sayca çoxdurlar. Bəs onların mənbəyini harada axtarmaq lazımdır? Psixoloqlar bu problemi tədqiq edərkən “intensional” və “konvensial dünya” anlayışlarından istifadə edirlər. İntensional dünya dedikdə, insan tərəfindən yaradılmış dünya, konvensional dünya dedikdə, insan üçün əhəmiyyət kəsb edən dünya nəzərdə tutulur. S.Lurye yazır: “Hər bir mədəniyyət “intensional”, yəni “yaradılmış, qurulmuş dünya”ni təmsil edir.” O, davam edir: “...Sonsuz sayda müxtəlif olan intensional dünya konvensial (yəni sosial möhkəmlənmiş əhəmiyyətlər dünyası –Ş.A.) dünya ilə təsdiq oluna bilməz.”². Yəni insan tərəfindən yaradılmış mədəniyyət, insan üçün əhəmiyyət kəsb edən dünya demək deyildir. Yəni sonsuz sayda olan mədəniyyət sosial əhəmiyyət kəsb edə bilməz. Yəni xarici aləm (kon-

¹ Лурье, С.В. (2005). *Психологическая антропология: история, состояние, перспективы*. (с.4)

² Yəni orada. s. 6

vensial dünya) intensial dünyanın mənbəyi ola bilməz. Və deməli, sosial aləm də (insanın əhəmiyyətlər dünyası) mədəniyyətin – intensial dünyanın mənbəyi ola bilməz. Psixologiyada belə qəbul olunub ki, mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və çoxluğu müəyyən nisbilikdə fiziki dünyaya uyğundur. Buradan belə nəticə çıxır ki, mənbəni başqa yerdə axtarmaq lazımdır.

Psixoloq, antropoloqların fikrincə belə mənbə ancaq “intensional şəxsiyyət” ola bilər. Onlar həm də göstərirlər ki, intensional şəxsiyyətin psixologiyasının əsasında konkret mədəni sistem dayanır. Mədəni sistem də öz növbəsində intensional şəxsiyyətdən, yəni mədəniyyətlə şərtlənmiş psixologiyadan asılıdır¹. Deməli, intensional şəxsiyyət dedikdə mədəniyyətin təsiri ilə formalaşmış insan nəzərdə tutulur. Qısaca desək, mədəniyyətin mənbəyi dünya deyil, konkret mədəni sistemi olan insandır – intensional şəxsiyyətdir. İntensional şəxsiyyətin psixikasının əsasında konkret mədəniyyət dayanır. Mədəniyyət də intensional şəxsiyyəti yaradır. Göründüyü kimi bu, qarşılıqlı təsirə malik prosesdir: insanlar mədəniyyəti yaradır, mədəniyyət də insanları – onların daxili – intensional dünyasını formalaşdırır. S.Lurye yazır: “Nə qədər ki, inamları, arzuları, məqsədləri və mental obrazları istiqamətləndirən və eyni vaxtda onların təsiri altında olan insan birlikləri mövcuddur, bir o qədər də intensional dünyalar faktiki və real olaraq mövcuddurlar”².

R.Şveder də bunu təsdiq edir: “İntensional hadisələr, şeylər ancaq intensional dünyada mövcuddur. İstənilən şey, əgər bizim marağımızdan və reaksiyamızdan kənardadırsa, mövcud deyil. İntensional şeylər - ... ancaq bizim onlar haqda təsəvvürlərimiz olması səbəbindən aktivdirlər, onlar insan düşüncəsindən və fəaliyyətindən ayrı “təbii” reallığa malik deyillər”³. Şveder davam edir: “İntensional dünya intensional halətlərdən (inam, emosiya istək və arzulardan) ayrı mövcud deyillər. İntensional dünya, intensional halətlərə təsir edir, özü də onların təsirinə məruz qalır, yəni bu dünyada yaşayan insanların təsirinə məruz qalır”⁴.

¹ Лурье, С.В. (2005). *Психологическая антропология: история, состояние, перспективы*. (с.12)

² Yenə orada. s.7

³ Shweder, R.A. (1991). *Thinking Through Cultures*. (p.88). Cambridge (Mass), London (England): Harvard University Press.

⁴ Yenə orada. s. 88

Deyilənlərdən belə bir qənaət hasil olur ki, mədəniyyət bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən intensional dünyanı və intensional şəxsiyyəti ehtiva edir. Bu mövqedən çıxış edən L.Barra üçün əsas məsələ ondan ibarətdir ki, mədəniyyət bioloji çağırışları tərtibata salır, cəmiyyətin üzvlərinə bu və ya başqa motivləri aşılایır və hissləri müəyyənləşdirir. R.Şveder bu məsələləri daha dərindən izah edir: “Psixi intensiya şəxsiyyəti əks etdirir, mədəniyyət – intensional dünyanı. İntensional şəxsiyyət və intensional dünya qarşılıqlı surətdə bir-birilə bağlıdırlar. Onlar intensional fəaliyyətin nəticəsi olub, elə intensional fəaliyyət vasitəsi ilə də bir-birini dialektik təyin edirlər”¹.

Qavramanın mədəni çərçivələri

Mədəniyyətin insana təsirini onun insanın qavramasına təsiri kimi başa düşmək lazımdır. Mədəniyyətin təsirinə məruz qalan insanda həmin mədəniyyətə uyğun qavrama formalaşır. Psixoloji ədəbiyyatda bunu “qavramanın mədəni çərçivələri” adlandırırlar. Antropoloji psixoloqlar qavramanı yüksək qiymətləndirərək göstərirlər ki, xarici aləmin obyektləri qavramadan keçərək öz mental mahiyyətini alır. Psixoloji antropologiya qavrayışı mədəniyyətin baza strukturunu təşkil edən proses kimi nəzərdən keçirir².

Beləliklə, aydın olur ki, insan qavrayışın mədəni çərçivəsindən xarici dünyanın obyektlərini qavrayır. Qavrayışın mədəniyyətin təsiri ilə necə formalaşması isə yönəlişliyin formalaşmasını müəyyənləşdirir. Yönəlişlik insanın cavab reaksiyasına hazırlıq vəziyyətidir. Yönəlişlik və qavrama bir-birilə sıx bağlı olub, bir-birinə qarşılıqlı təsir edirlər.

Psixoloji ədəbiyyatda³ qeyd olunduğu kimi, uşağın müxtəlif mədəni ssenariləri öyrənməsi onun qavrama və fəaliyyət prosesində mümkün olur ki, bu prosesdə o, həm də müəyyən qavrayış üsullarını da öyrənmiş olur. Belə fəaliyyətin xarakterini qavramanın paradıqmaları təyin edir. Qavramanın paradıqmalarını isə mədəniyyətin struktur yaradan komponentləri müəyyənləşdirir.

¹ Shweder, R.A. (1991). *Thinking Through Cultures* (p. 102).

² Лурье, С.В. (2005). *Психологическая антропология: история, состояние, перспективы*. (с.б.)

³ Yənə orada.

İnsanın sosio-mədəni mühiti qavraması üçün onlar insan üçün əhəmiyyət kəsb etməlidirlər. Yəni xarici aləmin komponentlərinin əhəmiyyət kəsb etməsi üçün onlar insanın başında müəyyən əməliyyatlardan keçməlidirlər ki, daxililəşsinlər. Bəs xarici obyektlərin əhəmiyyət kəsb edərək daxili olması necə baş verir? Psixoloqların fikrincə bunların bir hissəsi avtomatik baş verir, yəni translyasiya olunur. Uşaq mədəni sxem və modelləri – ssenariləri mənimsəyir, o, başqa adamlarla ünsiyyətdə olarkən, bu interpsixi prosesdə onun qavradıqları da onun üçün interpsixi olur¹.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, mədəniyyətin strukturunu və müəyyən mənada məzmununu yaradan paradigmlər dərk edilməzdir, əks halda bu mədəniyyət olmayıb insanların kiçik qruplarda yaratdıqları normalar olardı. S.Lurye yazır: “Bu paradigmləri interiorizasiya edilmiş və dərk edilməmiş ümummədəni ssenari kimi təsəvvür etmək olar. Belə ssenari istənilən konkret situasiyada qavramanı və fəaliyyətin xarakterini təyin edir”². Qavranılan ssenarilər qarşılıqlı təsir prosesində gerçəkləşir və insan üçün əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloji ədəbiyyatda³ da təsdiq edildiyi kimi, biz real dünyada yox, əhəmiyyətlər dünyasında yaşayırıq.

Əhəmiyyətlər dünyası da öz növbəsində yönləşliklə əlaqəlidir. İnsanlar tərəfindən qavranılan mədəniyyət müəyyən hərəkətlərə qarşı şüursuz yönləşliklərlə bağlıdır. Bundan başqa mədəni ssenarinin özü yönləşliyin komponentləri – koqnitiv, emosional və konativ elementlərlə müəyyənləşir⁴. Deyilənləri yekunlaşdırsaq, görürük ki, ssenarilər: 1). Qarşılıqlı təsir prosesində gerçəkləşirlər; 2). Yönləşliklə əlaqədirlər; 3). Əhəmiyyət kəsb edirlər; 4). Ssenarilər özləri də yönləşliyin təsiri ilə müəyyənləşirlər. “Bu proses insanın mədəni fəaliyyətinin məhsulu olub, onun sosio-mədəni fəaliyyətini tənzimləyən və insan psixikasının mədəniyyətlə şərtlənən şüursuz elementləri kimi nəzərdən keçirilən spesifik psixi prosesdir” – deyər S.Lurye qeyd edir⁵. Beləliklə, insanın informasiyanı qavraması: 1). İnsanın mədəni fəaliyyətinin məhsuludur; 2). İnsanın sosio-mədəni fəaliyyətini tənzimləyir; 3). Spesifik şüursuz proses olub mədəniyyətlə şərtlənir.

¹Shweder, R.A. (1991). *Thinking Through Cultures*. (p.88). Cambridge (Mass), London (England): Harvard University Press.

² Лурье, С.В. (2005). *Психологическая антропология: история, состояние, перспективы*. (с.12.)

³ Yene orada.

⁴ Yene orada s.13

⁵ Yene orada.

Belə spesifik psixi proseslər müxtəlif obrazlar yaradır. Lakin maraq və əhəmiyyət kəsb edən həmin obrazlar deyil, onların dispozişiyaları, yəni fəaliyyətə hazırlıq vəziyyətidir, onların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiretmə üsullarıdır ki, bunları psixoloji ədəbiyyatda “şüursuz sahə” adlandırırlar. S.Lurye qeyd edir ki, dispozişiyalar hələ intensional dünya deyil, onun karkasıdır. Deməli, yönəlişlik intensional dünyanın, yəni mədəniyyətin karkasıdır. Bu elə karkasdır ki, insanın yaşayacağı, fəaliyyət göstərəcəyi dünyanın əsasını təşkil edir, insan şüurunda bu karkasın üzərində varlığın bütün strukturu qurulur. İnsan şüurunda bütün dünyanın strukturlaşmış obrazı yaranır. S.Luriya yazır: “...insan ətrafın elə bir obrazını əldə edir ki, burada dünyanın bütün elementləri strukturlaşmış və insanın özü ilə nisbətini həmahəngləşdirmişdir”¹.

A.Kardiner şəxsiyyətin strukturunu izah edərkən onun formalaşmasında ilkin institutlaşma və təkrar institutlaşmanı ayırd edir. Onun fikrincə şəxsiyyətin əsas strukturu ilkin ictimai institutlaşma vasitəsi ilə formalaşır. O, ilkin ictimai institutlaşmaya həyat təminatı, ailə təşkilatı, uşağa qulluq təcrübəsi, onların tərbiyəsi və sosiallaşmasını aid edir. A.Kardiner bunları insanın yaşadığı cəmiyyətin keyfiyyətlərini, bilik və bacarıqlarını mənimsəmək üsulları adlandırır ².

Həqiqətən də ilkin ictimai institutlaşma insanın həyatı boyu istifadə edəcəyi təcrübənin əsasını, təməl daşını qoyur. Məhz buna görə S.Lurye ilkin ictimai institutlaşmanı cəmiyyət üzvlərinin həyəcan dərəcəsini, nevrozların xarakterini, psixoloji müdafiə üsullarını müəyyənləyən fenomen kimi qiymətləndirir. Təkrar ictimai institutlaşma A.Kardinerə görə folklor, mifologiya, din vasitəsilə həyata keçir. A.Kardiner bunları “şəxsiyyətin əsas strukturunun proyeksiyası” kimi izah edir. A.Kardiner şəxsiyyətin əsas strukturunun beş iyerarxik sistemini göstərir:

- 1). Şüursuz təcrübəyə əsaslanan proyektiv sistem. Buraya fərdin psixoloji müdafiə sistemi və super-ego sistemi aiddir;
- 2). İmpulslar şəklində təzahür edən modellərə aid olan öyrənilmiş normalar;
- 3). Öyrənilmiş fəaliyyət modelləri;
- 4). Real dünyanın bir hissəsi kimi qavranılan tabu sistemi;

¹ Лурье, С.В. (2005). *Психологическая антропология: история, состояние, перспективы*. (с.14.)

² Whiting, J.W.M. & Child, I.L. *Children Training and Personality*, (1953). New York: Wiley.

5). Empirik üsulla qavranılan reallıq¹.

Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, birinci səviyyə şüursuz sahəyə aid olub, ancaq şüursuz kompleksləri real obyektlərə transfer edəndə təcəssüm oluna bilir. Onlar transformasiyaya az uğrayır. Onların dəyişməsi üçün onları yaradan institutlar transformasiyaya uğramalıdır. Axırıncı səviyyə isə tam şüurlu – dərk edilmiş səviyyədir. Qalan səviyyələr bunların arasında yerləşir².

Qeyd edək ki, A.Kardiner proyeksiya anlayışını Freyddən fərqli mənada işlədir. Əgər Z.Freyd proyeksiya anlayışını psixoloji müdafiə vasitəsi kimi işlədirdisə, A.Kardiner bunu ümumsimvolik proses kimi izah edir və göstərir ki, proyektiv alt sistem ilə təkrar ictimai institutlaşma arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. O, yazır: "... proyeksiya ümumpsixosimvolik, şüursuz materialı transformasiya edib şüur sahəsinə keçir. Bu, şəxsiyyətin proyektiv alt sistemi ilə təkrar ictimai institutlaşma sistemi arasında qarşılıqlı əlaqəni mümkün edir"³. A.Kardinerin konsepsiyasına görə proyektiv sistemin formalaşması prosesində insanın təcrübəsi onun qavrayışını müəyyənləşdirir və emosional şəkildə onun intensiyasını yönəldir, bunlar ümumiləşdirilir və obyektiv reallıq şəklində çıxış edir⁴. Əlbəttə, bu reallıq insanın motivasiya sahəsinə təşkil edərək, onun davranışına təsir göstərir.

Mədəni dəyərlər və şəxsi dəyərlər: identiklik, yoxsa...

A.Kardiner tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlir ki, insan eyni vaxtda həm obyektiv, həm də proyektiv reallıqda yaşayır. Bunların qarşılıqlı əlaqəsi yüksək olanda cəmiyyətin nevroitik vəziyyəti yaranır. Bütün cəmiyyətlər həm proyektiv, həm də rəşional sistemə əsaslanan institusional modellərə malikdirlər: "Elə bir mədəniyyət yoxdur ki, bunlardan biri dominantlıq təşkil etsin, məsələ onların nə dərəcədə bir-birinə uyğun olub-olmamasındadır, məsələ onların nə dərəcədə psixoloji reallığı dağıdan anlayış olmalarındadır"⁵.

¹ Whiting, J.W.M. & Child, I.L. *Children Training and Personality*, (1953). New York: Wiley.

² Yene orada. s.115.

³ Yene orada. s.57

⁴ Yene orada. s.857.

⁵ Yene orada. s.119.

Amerika psixoloqu Klod Klakxon bunu başqa cür ifadə edir: “ Hər bir kəs öz daxilində özünün şəxsi bir hissəsi kimi nizamlanmış dəyərlər sisteminə malikdir...” və “mədəniyyətin dəyərləri ilə şəxsiyyətin dəyərləri identik deyil”¹. K.Klakxon və F.Strodbekin gəldiyi nəticə belədir ki: “Hər hansı bir mədəniyyətin üzvü o mədəniyyətin dominantının ardınca heç də şüurlu surətdə getmir”².

Amerika psixoloqları J.Vaytinq və İ.Çayld da tədqiqatlarında yuxarıdakı fikri təsdiqləyirlər: “...Şəxsiyyət iki sistem arasında qalır: uşaqlıq tərbiyəsinin təcrübəsi, magik, dini inam və praktika arasında”³. J.Vaytinq və İ.Çayld stimül və reaksiya paradixmalarından istifadə edərək qara qutu məfhumundan istifadə edirlər: “...Uşaqlıqdakı tərbiyəyə yaşlının davranışı cavabdır. Şəxsiyyət onlar arasında qalan qara qutudur, hansını ki, bilavasitə qiymətləndirmək mümkün deyil”⁴. Fikrimizcə, əslində qara qutu insanın daxili aləmi, onun yönəlişliyi – dispoziyasıdır və dispoziyalar çoxdurlar. S.Luryedə haqlı olaraq təsdiq edir ki, qara qutular çoxdurlar.

Doğrudan da, yönəlişliklər sonsuz sayda çoxdurlar. Təkcə stimül və reaksiya düsturu ilə yönəlişliyin formalaşması prosesini izah etmək mümkün deyil. Dünyanın dərki xarici aləmdən başlasa da, xarici aləmin obyektlərinin fərd üçün əhəmiyyət kəsb etməsi üçün onlar hələ bir sıra proseslərdən keçməlidirlər – insanın şüurunda koqnisiyaya uğramalı, emosional möhkəmlənməli, insanım dəyərlər sisteminə qoşulmalıdırlar. Bu, şəxsiyyətin yönəlişliyinin formalaşması prosesidir.

“Şəxsiyyət sözün dar mənasında dispoziyanı əks etdirir” – deyə Robert Le Vin yazır. O, davam edir: “Şəxsiyyət özü-özlüyündə müşahidə olunmayan, lakin fərd üçün daxili olan, xarici aləmə adaptasiya etmək üçün psixoloji təşkilatlanan dispoziyanı əks etdirir. Bu dispoziyalar hətta davranışda realizasiya olunmayan belə potensial davranış kimi mövcuddur. Biz insanın davranış adaptasiyasına təsir göstə-

¹ Лурье, С.В. (2005). *Психологическая антропология: история, состояние, перспективы.* (с.395.)

² Yenə orada. s.396.

³ Whiting, J.W.M. & Child, I.L. *Children Training and Personality*, (1953). New York: Wiley.s.227

⁴ Yenə orada. s.190.

rən sabit dispozişiyaları müşahidə edə bilərik. Belə təzahürlər aydın və gözlənilən olurlar”¹.

Daha sonra R.Le Vin fərdin davranışı ilə dispozişiyaların bir-birinə qarşılıqlı təsirindən bəhs edərək yazır: “Davranışın belə müşahidə olunan aspektləri şəxsiyyətin əsası olmayıb, onu əks etdirəndir, daha doğrusu onun davranışına təsir edən dispozişiyaları əks etdirir. Mədəni normalar fərdin davranışına təsir etdiyi kimi, dispozişiyalar da fərdin davranışına təsir göstərir, lakin daxildən”². Şəxsiyyəti tədqiq edən psixoloq davranış səviyyəsində qalmayıb, onun müşahidə olunmayan tərəfinə nəzər salır və ehtimal edir ki, bu tərəf psixoloji təşkilatlanır: “Biz etiraf etməliyik ki, dispozişiyalar təşkilatlanıb və təşkilatlanma funksional əhəmiyyətə malikdir”³.

R.Le Vin şəxsiyyətin strukturunda dispozişiyaları yüksək qiymətləndirir. R.Le Vin şəxsiyyətin üç səviyyəsini ayırd edir: 1). Müşahidə olunan davranış; 2). Şəxsiyyətin dispozişiyası; 3). Dispozişiyaların möhkəmləndiyi şəxsi təşkilatlanma. O, şəxsiyyətin dispozişiyasına müxtəlif ifadə formalarına malik olan motivasiyaları, emosional və koqnitiv komponentləri aid edir⁴.

Qeyd edək ki, psixoloji təşkilatlanma insanın koqnitiv, affektiv və motivasion təşkilatlanmasıdır. Uşaqlıqda tərbiyə ilə ötürülən informasiya uşağın təfəkkür və emosional sistemlərinin strukturunda və davranış mexanizmlərində özünə yer alır, yönəlişlik şəklində möhkəmlənir. Psixoloqların ümumi fikrinə görə, hətta şəxsiyyət öz mədəniyyətində olmayanda belə təfəkkür və emosional modellər asanlıqla yox olurlar. Le Vin bu fikrin təsdiqi kimi yazır: “Fərd öz təfəkkür və hissiyyat modellərini məhv etmədən davranış səviyyəsində yeni mədəniyyətin tələblərini qəbul edə bilməz. Xüsusilə də təfəkkür və hissiyyat modellərinin dərk edilməz tərkib hissələrindən əl çəkmək çətinidir. Çünki onlar erkən uşaqlıqda formalaşıblar...”⁵. R.Şveder də bu fikri təsdiqləyir. O, tədqiqatında yönəlişlik məfhumundan istifadə etməsə də “psixikanın mərkəzi fəaliyyət mexanizmi”ni araşdırır və əslində şəxsiyyətin dispozişiyalarından danışır. O, yazır: “İnsanın psixikasının mərkəzi fəaliyyət mexanizmi sosio-

¹ Le Vine, R.A. (1974). *Culture, Behavior and Personality. An Introduction to the Comparative Study of Psychosocial Adaptation.* (p.12.). Chicago: Aldine Publishing Company.

² Yenə orada. s.90.

³ Yenə orada. s.90.

⁴ Yenə orada. s.159.

⁵ Yenə orada., s.349

mədəni sistemin fəvqündədir, ondan asılı deyildir, mərkəzi fəaliyyət mexanizminin strukturu daxil olduğu sosio-mədəni mühitin təsiri ilə radikal dəyişmiş”¹.

R.Şveder bildirir ki: “İntensional dünyalar prinsipi ondan ibarətdir ki, subyekt və obyekt - insan və onu əhatə edən sosio-mədəni mühit qarşılıqlı surətdə bir-birinə hopur və biri o birindən asılı, o biri bundan asılı deyil kimi təhlil oluna bilmir. Nə bu, nə də o bir-birinin spesifikliyini nəzərə almadan müəyyənləşə bilmir”² Həqiqətən də sosio-mədəni mühit insan subyektivliyindən və insanın mental varlığı sosio-mühitdən asılı olmadan mövcud ola bilməz. R.Şveder yazır: “Sosio-mədəni mühit intensional dünyadır, çünki onun mövcudluğu ancaq inam, arzu, məqsəd və başqa mental təsəvvürləri olan və ona yönələn və onun təsirinə məruz qalan insan birliklərinin mövcudluğu halında realdır”³.

R.Şveder mədəniyyətlə mədəni insan arasında münasibətlərin altı tipini müəyyənləşdirmişdir. O, əvvəl münasibətləri iki böyük qrupa bölür: 1). Pozitiv münasibətlər; və 2). Neqativ münasibətlər. Göstərir ki, pozitiv münasibət o vaxt yaranır ki, dünyanın intensionallığı şəxsiyyətin intensionallığını artırır və ya dəstəkləyir. Neqativ münasibət o vaxt yaranır ki, dünyanın intensionallığı psixikanın intensionallığına əks təsir göstərir. Daha sonra R.Şveder həmin münasibətləri aktiv, reaktiv və passiv olmaqla qruplaşdırır. Göstərir ki, aktiv münasibət özü öz seçimi ilə qarşısına məqsəd qoyanda yaranır. Reaktiv münasibət şəxsiyyət üçün məqsədi başqa insanlar seçəndə və ya onun üçün intensional dünya yaradanda baş verir. Dünyaya passiv münasibət bəsləyən insanın məqsədi yaşadığı intensional dünyada ölməmək olur⁴. Beləliklə də R.Şveder münasibətlərin altı tipini göstərmiş oldu: pozitiv (aktiv, reaktiv, passiv); neqativ (aktiv, reaktiv, passiv).

Öz tədqiqatlarında müəyyən qədər dispozişional optimizmə toxunan amerikan alimləri Scheier və Carver göstərmişlər ki, dispozişional optimizm elə keyfiyyətdir ki, insanlara məqsədə çatmaq üçün kömək edir. Əgər insan hər şeyin yaxşı olacağına inanırsa, işə daha böyük həvəs və əzmlə girişir. Əksinə, əgər hər

¹ Shweder, R.A.(1991). *Thinking Through Cultures*. (p.20). Cambridge (Mass), London (England): Harvard University Press.

² Yenə orada. s.379.

³ Yenə orada. s.401.

⁴ Yenə orada. s.406.

şeyin yaxşı olacağına inanmırsa, daha doğrusu pis şeylərin ancaq onunla baş verəcəyinə inanırsa onlar məqsədlərinə çatmırlar¹.

Nəticə

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq, o nəticəyə gəlirik ki, psixikanın formalaşmasına bioloji və sosioloji amillərlə yanaşı mədəniyyət də güclü təsir edir. Uşaq doğularkən artıq mədəniyyət obyektinə çevrilir. Aldığı informasiya onun psixikası tərəfindən interiorizasiya edilir. Bu proses uşağın qavrama, təfəkkür və emosional sisteminin formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Bundan başqa təhlil göstərdi ki, hər bir mədəniyyət intensionaldır, yəni yaradılmış, qurulmuş dünyadır. İntensional dünyanın mənbəyi intensional şəxsiyyətdir. Mədəni sistem öz növbəsində intensional şəxsiyyətdən, yəni mədəniyyətlə şərtlənmiş psixikadan asılıdır. İnsan mədəniyyəti yaradır. Mədəniyyət də insanı formalaşdırır. Deməli, mədəniyyət bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən intensional dünyanı və intensional şəxsiyyəti ehtiva edir.

Nəhayət təhlildən o da aydın oldu ki, mədəniyyətin insana təsirini onun insanın qavramasına təsiri kimi başa düşmək lazımdır. Qavrayışın mədəniyyətin təsiri ilə necə formalaşması isə yönləşliyin necə formalaşmasını müəyyən edir. Yönləşlik və qavrama bir-birilə sıx bağlı olub, bir-birinə qarşılıqlı təsir edirlər. İnsan tərəfindən qavranılan mədəniyyət müəyyən hərəkətlərə qarşı şüursuz yönləşlikləri şərtləndirir.

Təhlildən məlum oldu ki, dispozişiyalar (yönləşlilər) hələ intensional dünya olmayıb, onun karkasıdır. Bu elə karkasdır ki, insanın yaşayacağı, fəaliyyət göstərəcəyi dünyanın əsasını təşkil edir, insanın şüurunda bu karkasın üzərində varlığın bütün strukturu qurulur. Yönləşliklər sonsuz sayda çoxdurlar. Təkcə stimül və reaksiya düsturu ilə yönləşliyin formalaşması prosesini izah etmək mümkün deyil. Dünyanın dərki xarici aləmdən başlasa da, xarici aləmin obyektlərinin fərd üçün əhəmiyyət kəsb etməsi üçün insanın şüurunda koqnisiyaya uğramalı, emosional möhkəmlənməli, insanın dəyərlər sisteminə qoşulmalıdırlar. Bu, şəxsiyyətin yönləşliyinin formalaşması prosesidir.

Nəhayətdə onu da deməliyik ki, uşaqılıqda tərbiyə ilə ötürülən informasiya uşağın təfəkkür və emosional sistemlərinin strukturunda və davranış mexanizmlərinin

¹ Handbook of Positive Behavior Support./ Ed.W.Sailor and oth. Springer. (2011).

də özüne yer alır, yönəlişlik şəklində möhkəmlənir. Hər bir insanın psixikası daşığı-cısı olduğu mədəniyyətin təsiri ilə formalaşır. Əgər yönəlişlik pozitiv formalaşarsa, belə dispozişional optimizm insanlara məqsədə çatmaq üçün kömək edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Lure, S.V. (2005). *Psixoloqicheskaya antropoloqiya: istoriya, sostoyanie, perspektivi*. Moskva: Akademicheskii proekt, Alma Mater.
2. Uznadze, D.N. (1961). *Ekspierimentalniie osnovi psixoloqi ustanovki*. Tbilisi: MetsNiereba.
3. Uznadze, D.N. (1977). *Osnovnie polojeniya teorii ustanovki*. Trudi, T.6, Tbilisi: Metsniereba.
4. Xell, L. & Ziqler, D. (2000). *Teorii lichnosti*. Sankt-Peterburq: Piter.
5. Shixirov, P.N. (1979). *Sovremennaya sosialnaya psixoloqiya*. SSHA. Moskva: Nauka.
6. Shixirov, P.N. (1971). *Issledovaniya sotsialnoy ustanovkiv SSHA*. //Voprosi filosofii (N5). (p. 168-175).
7. Shults, D.P. & Shults, S.E. (2002). *Istoriya sovremennoy psixoloqii*. (2-e izd., per. s anq. Qovorunov A.V. i dr.). Sankt-Peterburq: Evroaziya.
8. Yaroshevskiy, M.Q. (1971). *Psixoloqiya v XX stoletii. Teopeticheskie problemi razvitiya psixoloqicheskoy nauki*. Moskva: Politizdat.
9. Yaroshevskiy, M.Q. (1985). *Istoriya psixoloqii*. (3-ezd.). Moskva: Misli.
10. Allport, G.W. *Attitudes*. In: C. Murchison (ed.), *Handbook of Social Psychology*. /Worcester, Mass: Clark Univ. Press. (Pp. 798-884).
11. Chein, I. (1948). *Behavior Theory and the Behavior of Attitudes*. Psychol. Rev.
12. (2001). *Handbook of Positive Behavior Support*. (Ed.W.Sailor and oth. Springer). (775 p).
13. Isen, A.M. (2000) *Positive affect and decision making*. /In M. Lewis and J.M. Haviland-Jones (Eds.), *Handbook of emotions*. New York: Guilford Press. (pp.417-435).
14. Kahneman, D. & Tversky, A.. (2009). *Choices, values and frames*. New York: Cambridge.
15. Kardiner, A. & Lipton, R. (1955). *The Individual and His Society*. New York: Columbia Universiteti Press.
16. Le Vine, R.A. (1974). *Culture, Behavior and Personality. An Intriduction to the Comparative Study of Psychosoyal Adaptation*. . (pp.3-4).Chicaqo: Aldine Publishing Company

17. Rockeach, M. *The nature of attitudes*. - In: *Beliefs, attitudes and values* / Ed. M.
18. Shweder, R.A. (1991). *Thinking Through Cultures*. Cambridge (Mass): London (England). Harvard University Press.
19. Wicker, A. (1967). *Attitudes vs actions: the relationship of verbal and overt behavioral responses to attitude objects*.
20. Whiting, J.W.M. & Child, I.L. (1953). *Children Training and Personality*. New York: Wiley.

Dr. Shafahat Abdullayeva

The Role Of The Culture In Formalization Of Attitudes
(abstract)

There is a deep connection between the concrete environment which man exists in and the fundamental categories of his mind: the human nature is filled with the ways of behavior derived from the previous generations, both materialistic or idealistic in mentality. The author notes that for this reason, a person gets a structured image of the world. The analysis of the author's psychological literature shows that when the child is born, he becomes the object of culture. In the later socialization process, he adopts and accepts the other scenarios of his own culture. His psyche is intensifying them.

This process affects and perceives the child's perception of the world outside and at the same time has a strong impact on the formation of perception, thinking, emotional system and so forth. In the article, the thoughts, emotions, and perceptions of a person are regarded as internal factors that influence on shaping the human orientation, and it is not clear how the child is shaped without considering these internal factors. Internal factors are shaped by the influence of knowledge as well as behavioral models and scenarios about the world adopted by person during the childhood. The source of those is culture. The source of culture on itself is intentional personality. Moreover, the core of the intentional personality psychology is a specific culture. Culture influences upon the people's perception and creates the "cultural frames" of perception. The objects of the external world are justified through the cultural frameworks of perceptions. So, how the perception is shaped by the influence of culture? How does it affect the way the attitude is shaped? The culture perceived by human beings depends on unconscious attitudes towards certain actions. The analysis justifies that, in reality, the attitude is a framework of culture and reflects the personality attitude.

Keywords: *attitude, culture, intentional world, conventional world, cultural framework of perception*

Др. Шафахат Абдуллаева

Роль культуры в формировании установки
(резюме)

Существует глубокая связь между конкретной средой, в которой существуют люди, и фундаментальными принципами ума: окружение человека наполнено уже существующими, материализованными и идеальными формами поведения. В статье отмечается, что по этой причине человек получает структурированный образ мира. Анализируя психологическую литературу, автор показывает, что ребенок при рождении уже становится объектом культуры. В более позднем процессе социализации он усваивает и принимает другие сценарии своей собственной культуры. Его психика интериоризирует их. Этот процесс влияет на восприятие ребенком внешнего мира и не только влияет, но и оказывает сильное влияние на восприятие, психику, эмоциональную систему.

В статье мысли, эмоции и восприятие человека рассматриваются как внутренние факторы, влияющие на формирование ориентации человека, и отмечается, что если не учесть эти факторы, было бы неясно, как формируется ребенок. Внутренние факторы формируются под влиянием знаний, моделей поведения, сценариев мира, принятых человеком в детстве. Источником этих знаний, поведенческих моделей, сценариев является культура. Источник культуры - интенциональная личность. Ядро интенциональной психологии личности составляет специфическая культура. Культура влияет на восприятие людей и создает «культурные рамки» восприятия. Объекты внешнего мира принимают ментальное значение через культурные рамки восприятия. То, как восприятие формируется под влиянием культуры, оно существует в психике отдельных индивидов. Культура, воспринимаемая людьми, зависит от бессознательной установки на определенные действия. Анализ показывает, что, в действительности, установки являются основой культуры и отражают установки личности.

Ключевые слова: *установка, культура, интенциональный мир, конвенциональный мир, культурные рамки восприятия*

Məqalə redaksiya daxil olmuşdur: 06. 05. 2019

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 15. 05. 2019

Çapa qəbul edilmişdir: 27. 05. 2019